

Szekér Endre

Por és hamu

Szathmári István: Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében

Szathmári István a XII. századi Halotti beszédet elemezve fogalmazta meg: "... a Halotti beszéd hatását fürkészve ki merem mondani: egyenes az út első szövegemlékünkől a Karthauzi Névtelenhez, Balassi Bálinthoz, a Szenczi Molnár-zsoltárokhoz, a Károli-bibliához, Mikeshez, Petőfihez és Aranyhoz, Máraihoz és Sütő Andrásához." A nyelvtudós nemcsak a tudomány objektív tényeit vizsgálja stíluselmzésekor, hanem a maga olvasmányélményeit, szubjektív érzéseit is kifejezésre juttatja: "Egyébként akárhányszor olvasom Márai Halotti beszédét, mindig átjár, megrendít, mint legnagyobb úgynevezett magyarságverseink... Érdekel tehát, hogy Márainak ez a 'nagy' verse mit tükröz írójának érzés- és gondolatvilágából, valamint nyelv- és stílusművészetéből." Szathmári István professzor ugyanakkor azt is érzékeltetni akarja Márai-tanulmányával, hogy az ELTE Mai magyar nyelvi tanszéke mellett levő Stíluskutató csoport 1997-től főleg az alakzatok vizsgálatával foglalkozott, hiszen egy-egy irodalmi alkotás formateremtő elvévé vált az alakzat. S "Az alakzatok világa" című kiadványsorozatuk is ezt jelezte, pl. Czetter Ibolya *Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak a Napló 1943–1944 és a Napló 1984–1989* című műveiben megjelentetésével.

Az úgynevezett "irodalompolitika" bírálta, elhallgatta a "polgárinak" nevezett, Nyugaton élő, száműzött Márai Sándort. Ez a méltatlan megítélés, elhallgatás szerencsére megváltozott: Márai a XX. századi magyar irodalom kiemelkedő írója. Könyvei itthon és külföldön (pl. Olaszországban, Németországban stb.) igazi sikert aratnak. Márai mindig "Európában" gondolkodott, az európai értékekre figyelt, a kassai vagy a chartres-i dómra, a második világháborúban fájva búcsúzott a szeretett Európától, a háború után Európa elrablásán tűnődött, majd elmenekült Magyarországról ("Az oroszok szabadságot nem hoztak, mert az nekik sincs, s mert szabadságot nem lehet kívülről hozni" – írta.) Sokáig Olaszországban, Nápolyban, Posillipóban élt, mint "számkivetett magyar író", és itt írta a Halotti beszéd című versét is 1950-ben vagy 1951-ben. (Mindkét évszámra van több utalás.) A hazájától megfosztott író természetesen sokat foglalkozott otthontalanságával, magányával, idegenségével, írói sorsával. A *San Gennaro vére* című regényében az Olaszországba menekült magyar férfi a főszereplő, aki idegenségében, otthontalanságában, tragikus sorsában – közvetve fájdalmasan vallott önmagáról is az író. "Kétkedem, tehát vagyok", – állapította meg egyszer. Nem hitt semmiféle rendszerben, sokszor nem volt kedve írni, félelmek gyötörték, a morális igény hiányát látta, legszívesebben könyveihez, olvasmányaihoz menekült. "Több verset olvasni. Elbutít a történelem", – jegyezte fel naplójába. Haláláig olvasott, leggyakrabban Marcus Aureliust, Arany Jánost, Kosztolányi Dezsőt, Krúdy Gyulát. A hazát elvesztette Márai, s most már száműzött idegenként csak a magyar nyelvben találta meg a legnagyobb kincset. "Magyar író akartam lenni és otthon, magyarul akartam írni, a nép nyelvén, amelyhez tartozom..." – "Az író, ha elhagyja az anyanyelv légkörét, az idegenben nyomorék marad..." – "Az író, aki az anyanyelv rejtettségéből kilép a világba, néma énekes marad." (New York, 1952. szeptember 12.)

Márai Sándor a legkülönbözőbb műfajokban szólalt meg: írt regényt (pl. *A Garrenek műve, Szindbád hazamegy*), szociográfiát (*Egy polgár vallomásai*), útirajzot (*Napnyugati órjázat*), emlékeztést (*Föld, Föld!*), novellát (*Mágia*), versprózárt (*Ég és föld*), publicisztikát (*Vasárnapi krónika*), drámát (*A kassai polgárok*), esszét (*Ihlet és nemzedék*), verset (*A delfin visszanézett*) stb. Csaknem valamennyi műfajban jelentőset alkotott, azokat személyessé formálta esszé-elemekkel, vallomásokkal. Így a Krúdy Gyula emlékének szentelt *Szindbád hazamegy* című regényében belebújva szeretett író társa öltözkébe: egyszerre vallott Márai és Krúdy (Szindbád) az író-sorsról, a magyar nyelvről, magányosságáról stb. ("Mindössze arról van szó, hogy úrnak és írónak született egy világban, amelynek nem volt többé szüksége igazi urakra, sem igazi írókra – mert a kettő, Szindbád szerint, egy és ugyanaz.") Szathmári István megkeresi azokat a Márai-vallomásokat, melyekben az író elhárította magától az igazi lírikusságot, verseket ("nem vagyok költő"), hiszen valóban kevés "verset" írt, inkább szívesen szólalt meg prózaversben, vagy prózájába lopott be líraiságot. És érdekes módon a középponti jelentőségű napló műfaját is – "verses" naplóként is kipróbálta a pesti ostrom idején (*Verseskönyv, 1944–1945*). "A világ végén ülök, Babilon / Partjain, már a halált hallgatom." (idézi Szathmári István a verses napló 1944. karácsony esti sorait).

A verselemzés kristálytisza, tömör szakaszokra oszlik: a vers létrejöttéről, címétől, szerkezetétől – az intertextualitásig, az alakzatokig, a paralelizmusig, az összegzésig. Márai Sándor *Halotti beszéd* című verse 1950–1951-ben született, az író száműzetésének idején Olaszországban, Posillipén. A nagyon szeretett itáliai környezet és a tenger közelsége (v.ö. a *San Gennaro* című regényével) – érdekes módon nem oldja fel a benne rejtőző drámát, végzetes élet-halál kérdést: a hazátlaná vált író sorsa teljesen reménytelen. Márai a versének címéül valószínűleg tudatosan választotta első szövegemlékünkét, a Halotti beszédet, másrészt baráti kapcsolatának érzékeltetéseként utal Kosztolányi Dezső híres versének címére. Igaza van Szathmári Istvánnak, amikor kiemeli azt, hogy Márai csupán a régi Halotti beszédnek első és utolsó két sorát idézi ("Látjátok, feleim, szemekkel, mik vagyunk / Por és hamu vagyunk.") A költő a műfajt jelöli a címmel, de el is tér attól, átformálja, nem az eltemetendő halotról szól, hanem az idegen nyelvi környezetbe került, hontalan magyar ember (író) kiszolgáltatott, kilátástalan sorsáról. Másrészt a kétszer két sor – keretbe foglalja a vers törzs-részét, "szövegszervező erő szerepét is betölti", mint írja Szathmári István. Ez a halotti beszédet kifejező két-két sor – egyszerre sugárzik az egész versre: ünnepélyességet, emelkedettséget, a halotti búcsúztatók komorságát érzékeltetve. Feltétlenül figyelniük kell arra – a verselemző nyelvtudós figyelmeztet rá –, hogy az olvasót is megszólítja Márai Sándor, közvetlenül fordul hozzánk az egyes szám második személyű, tegező alak használatával ("túrd", "tudod", "mosolyogj" stb.). S ugyanakkor ezt a szemléletet még tovább viszi a költő, általánossá formálja, önmagát is a szerencsétlen hontalanokhoz, száműzöttekhez számítja ("Emlékeink", "Nyelvünk", "idegeink", "vagyunk" stb.). Igaza van Szathmári Istvánnak: ezzel a közvetlenséggel "barát szól baráthoz, felelősséget érző személy beszél a nagyon is érintettekhez, illetve olyan, aki maga egyszerre megszólított is..." Így hangsúlyozza a vers az általános alanyt és az egyes emberhez szólás meghittségét egyszerre. A Halotti beszéd "stációiról" ír Szathmári István, a szomorú és reménytelen száműzetés egyes állomásait követi végig: "egészen a végkifejletig: a végpusztulásig." Először még csak az emlékek széteséséről, később már az anyanyelv visszaszorulásáról és elvesztéséről vall. Konkrét helységevek (Ohio, Thüringia, Ausztrália, Mexikó), valóságosan szörnyen rossz munkahelyek merülnek fel a versben ("bánya"). Gyakran idézzük Márai versének azt a sorát, melyben a "lehull nevedről az ékezet" sajátosan magyar fájdalomra fejeződik ki. Eltűnik az igazi magyar családnév, keresztnév néhány betűje, így már a születése óta őrzött névvel együtt talán "mindent" elvesztett, mintha a létét vonnák

kétségbe ezzel. (Ezt a problémát, neve magánhangzói ékezetének elvesztését, ezt a mások számára talán megmagyarázhatatlan fájdalmat a *San Gennaro vére* című regényében is leírja.) A stációk következnek egymás után: "testvért testvér elad" (Tompá Mihály). Gyakori az elmúlás képe a versben ("a radioaktív hamu", "koporsó", "sír", "temetés"). S ugyanakkor az ötvenes évek álszocialista szemléletét, a Rákosi-korszakot vetíti elének – az "osztályidegen" váddal, emberségünk elvesztésével. De Márait sohasem szédítette meg Nyugat, a nyugati világ – (Naplójában sokszor vall erről) –: "már nem vagy ember i t t, csak szám egy képleten." Tudta, hogy a nagyhatalmak "cserélnek" majd hosszú jegyzékeket, tárgyalnak egymással. De minden hiábavaló, általában az idegenben élő hontalanok sorsa sohasem fog megváltozni, javulni. A költő nyomdai eszközökkel emeli ki az ott (otthon, Magyarország) és az itt (Nyugat, Amerika) betűit, ellentétét. A tömegre és az egyes emberre, a Kosztolányi által is emlegetett egyes emberre, az "egyedüli példányra" hivatkozik.

Az intertextualitás jelentkezését is vizsgálja Szathmári István, hiszen "minden mű az őt megelőző és környező alkotások széles körébe érintkezik, s több-kevesebb elemet óhatatlanul felhasznál, áthasonít, magába épít belőlük." (R. Barthes, id. Lőrinczy Huba). Ez az intertextualitás, a szövegrészletek, vendégsszövegek beépítése az úgynevezett főszövegbe – a Márai-vers egyik jellegzetes stíluszajátossága. A Halotti beszéd verscím sokféle kapcsolata mellett – többször vesz át Márai Sándor pl. Vörösmarty *Szózat*ából. Ez részben összefüggésben van a mindkét versben lévő sorsdöntő élet-halál kérdésével, részben a *Szózat* erkölcsi erejéből szeretne meríteni. Gondolatpárhuzama – stílusbeli emelkedettséget is jelent, a *Szózat* szavai természetesen felidéznek az egész verset, gondolatait, hangulatát, hatását. ("Az nem lehet, hogy oly szent akarát"... – itt megváltoztatta az eredetit; – "Az nem lehet, hogy annyi szív...") A Márai-versben meglévő intertextualis elem, Tompa Mihály *A golyóhoz* című verséből átvett sorok. De a konkrét sorok mellett – sugárzik a korábbi kor, helyzet, a 48-as szabadságharc utáni történelmi időszak ("Testvért testvér, apát fiú elad..." Tompa), melyhez Márai természetesen kapcsolja a saját nemzedékének hasonló történelmi tragédiáit, az emigrációt, a haza elvesztését... ("Egy másik nyög: Nehogy, ki távol sír a nemzeten...")

Szathmári István a Márai-vers középponti jelentőségű Vörösmarty- és Tompa-verssorainak felidézése, evokációja mellett – még számos rejtettebb vonatkozásra, utalásra is figyelmeztet. A *Halotti beszéd* című versben feltűnnek Kosztolányi kedvenc szavai, a sokszor felidézett tíz legszebb magyar szó (pl. "pillangó", "gyöngy", "szív"). Az idegenbe szakadt, hontalan költő még jobban dédelgeti anyanyelvének drága szavait, melyek sajnos "elporladnak" már, elhalványulnak, elfelejtődnek. Az anyanyelv megőrzésének gondolata Márai más műveiben, így naplójában is gyakran megfogalmazódik ("titokzatos tünemény", "mindent el tudok mondani, ami érthető és érthetetlen az életben. És hallgatni is csak magyarul tudok arról, ami számomra becses." *Napló, (1976–1983)*). A versben budai otthona emlékei jelennek meg: "még számbaveheted / A Mikó-utca gesztenyefáit, mind a hetet." És a Mikó utca azért is fontos Márai számára, mert a jó barát, Kosztolányi is itt lakott. S olvasás közben is gyakran ír Kosztolányi tökéletes írásművészetéről, "virtuóz szellemkezéről", "káprázatos futamairól", "üveghangjairól"/"A vége felé már nem tudott melléfogni, minden tökéletes volt, amit írt, olajozott, zörejtelen, hibátlan." *Ami a Naplóból kimaradt, 1947.*) Márai nagyon szerette Arany Jánost, naplóiban csaknem mindig hivatkozik rá, merít belőle élete végéig. Most a *Halotti beszéd* című versében is "Arany szavára" gondol, a gyerekeknek külföldön is a szülők a *Toldit* olvassák. És fájdalmasan veszi észre, hogy a gyerek "okét" mond, az idegen nyelvi környezet visszaszorítja az önkéntelenül kimondott magyar szavakat is, az igen-t. Az öntudatos, a magyar értékekre büszke magyar emberekkel együtt – az idegennek szembeszegző indulatos-fájdalmas költői kérdései: "Ki volt neki Ady? / Mi volt egy nép? Mi ezer év? Költészet és zene? / Arany szava?... Rippli színe? Bartók vad szelleme?..." És még hány sorban lappang egy Radnóti utalás ("tajtékos ég"); egy József Attila-vers ("Íme, hát megleltem hazámat") és Vörösmarty utolsó verssorai ("Véred megsűrűsödött, / Agyvelőd kiapadt...").

Az alakzatok szövegszervező erővé válnak. És fontos figyelniük az ún. stíluskohézióra, amely "nem más, mint az egyes stílusalkotásoknak, ezek részrendszerének, illetve az egész szöveget átható stílári eszközöknek az összetartó ereje" – írja Szathmári István. A modern retorikai kutatásokat figyelembe véve az alakzatoknak számos funkciója van: a lényegyet kiemeli; nyomósít; kompozíciós elvé válhat; az író gondolkodásának velejárója; a szöveg zeneiségét befolyásolja stb. "A Márai-kutatók egyöntetűen megállapítják, hogy mind a naplókban, mind a *Füveskönyv*ben az ismétléses formák, a rekurrencia, a paralelizmus, továbbá az ellentét és ezek meg mások ötvöze az uralkodó alakzatok kezdetétől végig" – (hivatkozik Szathmári István Gáspári László, Raisz Rózsa, Tolcsvai Nagy Gábor és Czetter Ibolya munkáira).

Az ellentétek végigkísérik Márai *Halotti beszéd* című versét: olykor éles szembeállítást fogalmazva meg ("de már"...), máskor meg a keserű száműzött sors egyes időszakait, "stációit" kifejezve ("még" – "már"). A vers keretét képező két-két sor, mely a régi magyar szövegemlékből, a Halotti beszédből való, – azonnal vált idősköt, Márai jelen idejét mutatja be, a hazájuktól megfosztottak keserű tapasztalatait összegzi ("Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek"). A költői kérdéssel folytatja, kiemeli a "még" kulcsszót ("Össze tudod még rakni a Margit-szigetet?"). Aztán mellérendelt mondatok következnek a versben, fájdalmas felsorolással, keserű vallomásszerű résszel, adatokkal "hitelesítve". Az összegzés tömörsége csak fokozza a fájdalmat: "a neved számadat". Az idegen tömegben eltűnik az egyes ember, az egyéniség szertefoszlik, még a "neve" sem különbözteti meg a többitől. Márai műveiben, naplóiban is felmerül a szeretett magyar nyelv "sorsa" ("Nyelvünk is foszlik, szakadoz..."). A költő a nemzeti, családi együtltét keresve megváltozását, a világban szétszórván élő magyar ember magányosságát, az ellentétet hangsúlyozva (a család együtlté – a hontalan magánya). A "még" és a "már" ellentétességét, az egymástól való eltávolodás fájó benső drámává válik Babitsot, Krúdyt, Vörösmartyt idézve. ("Még felkiált: 'Az nem lehet, hogy oly szent akarát' / De már tudod: igen, lehet...") Ezt a feszültséget, önmagával is való vitatkozást keserűen kopogó kijelentő mondatokkal folytatja: "... És fejtet a vasat / Thuringiában. Posta nincs. Nem mernek írni már." Hirtelen vált a költő, különböző hontalan magyarok sorsát mutatja be. Velük szembeállítja, éles ellentéttel – a "velük foglalkozó" rideg, embertelen konzul alakját. A bürokrata hivatalnok még saját kötelező munkáját is "unottan" végzi, a "sok okmány és pecsét" is csak zavarja, idegesíti. A költő kérdéseiben sok indulat, fájdalom, keserűség zsúfolódik össze. "Mi ezer év?... Mit tud a konzul egy kis nép, a magyarság sorsáról, ezeréves múltjáról? A versben az ellentétek szaporodnak, egymás után jönnek a keserű és komoly kérdések, a "még-ek" és a "már-ok". Mindig felmerül az "ott", a távoli haza és az "itt", az idegen nagyvilág. Hátha a haza még erőre serkenti, de talán minden reménytelen. ("Még azt hiszed, élsz?... Valahol?... És ha máshol nem is / Testvéreid szívében élsz...") A reménykedő kérdésekre tagadó választ ad, reménytelenséget sugall. ("Nem, rossz álom ez is.") A költőben élnek a magyar kálitkák verssorai, így Tompa Mihály *A golyóhoz* írt versét idézi ("Még hallod a hörgő panaszt: 'Testvért testvér elad...') S közben a hanghatás is negatív hatású: "hörgő", "nyög", "hörög". Ezt fokozza a halál emlegetésével. ("katorga", "halott", "sír", "fejfa"). A mondatok megrövidülése is sok mindent éreztet: fájó megállapítást, látszólagos belenyugvást, tehetetlenséget ("Hát így."). Ez még erőteljesebben kifejeződik az idegen szavakkal, az angol kifejezéssel: "Keep smiling." Igen, "keep smiling", nem tehetsz mást, kényszeredetten mosolyogj, mintha elfogadnád az elfogadhatatlant. Szathmári István elemzésében azt olvashatjuk, hogy "a rideg angol nyelvű felszólítás ("Keep smiling") előrevetíti az 55. sorban jelzett, az eddigieknél is rettenetesebb jövőt: "Mosolyogj, mikor a pribék kitépi nyelvedet." A "még-ek" visszaszorulnak, szaporodnak a "már-ok", több mindig a komorság, a reménytelenség, a tehetetlenség. Ezt az ismétléssel, a szórenddel, az azonos mondatszerkezettel stb. még erősíti. A verssorok elejére helyezett igékkel szól olvasóikhoz, így akarja felrázni: "Túrd, hogy már nem vagy ember o t t, csak osztályidegen, / Túrd, hogy már nem vagy ember i t t, csak szám egy képleten!" Az ott és

az itt tipográfiai kiemelése is erősíti az ellentétet, az otthoni, magyarországi "osztályidegen" besorolást, a hazai magyarok közül való igazságtalan kizárást és az itteni, külföldi "embertelen" semmivé válást, a nagy tömegben az egyes embert alig "számon" tartó statisztikai szemléletet. A Kosztolányi által is sokszor emlegetett "ember-voltot" megcsúfolják, az egyéniséget nem tisztelik. A szörnyű tanácsok után ("Ne mukkanj, amikor a boss megszámlolja fogad.") – mégis megpróbálja emberibbé formálni a "nagyvilág" torz szemléletét, a maga kis emberi egyéni emlékeinek számontartásával ("egy hajfűrtöt, fényképet, költeményt."). A költő megállítja az olvasót rövid kijelentő mondatával: "Mert ez maradt." A csak-ot nem teszi mellé, mert nem kell, hiszen éppen ezek az apró emlékek jelentenek talán legtöbbet az ember számára. A vers végén a "még" leltárához tartozik a következő: "Zsugorian még számba veheted / A Mikó-utca gesztenye fáit, mind a hetet"... Talán itt megtorpan a költő, mit kellene még emlékei között megemlíteni. "És" kötőszavakkal kezdi a mondatokat. Apró dolgok tartoznak még ide, egy vissza nem kapott Shelley-kötet. És a legkomorabb halálközeli gondolatok, a hóhér emlegetésével. S visszatér a *Halotti beszéd* bevezető részében idézett két verssorhoz. De ezt még megelőzi az "és" kötőszóval kezdődő sorok egyike, a Vörösmarty utolsó versével rokon fájó létösszegzést kifejezve: "És elszáradnak idegeink, elapadt vérünk, agyunk..."

Az egész versen végigvonuló ellentétéről állapítja meg Szathmári István, hogy "áthajtja az egész verset, valójában a szembeállításokon belül ott van a nyelvnek csaknem minden szintjén." S ezt más alakzatok is erősítik (paralelizmus, rekurrencia, az olykor gúnyos, ironikus, szarkasztikus, groteszk stílusárnyalat). Vagy a halmozás, a felszólítás, a kérdés-felelet, a kötőszó-halmozás. De figyelniük kell a szentenciaszerű megállapításokra ("Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek"). Érdekes a vers szókészlete: régies szavak ("avitt"), bizalmas használatúak ("zabos"), idegen elemek ("oké"), hivatalos fordulatok ("képlet"), költői kifejezések ("pillangó"), hangutánzó szavak ("morog"). A mondanivalót szolgálják a verstani eszközök is, a rímek ("nyelvedet" – "eltemet"), kérdőjelek, idézőjelek, a három pont használata.

Szathmári István professzor többször írt Márai Sándor *Halotti beszéd* című verséről, így az *Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című munkájában* is. Világosan kifejtette azt, hogy Márai a polgári eszmények hanyatlását is látva, hazájából száműzetésbe kerülve: a magyar nyelvbe fogódzott, mint egyetlen mentőkötélbe. A *Halotti beszéd* című versében kapcsolódott első magyar szövegemlékünkhöz és költészetünkhöz (Vörösmarty, Tompa Mihály, Kosztolányi). Főleg ellentétre építve versét kifejezte a hazáját elvesztett magányos költő fájalmát: "És elszáradnak idegeink, elapadt vérünk, agyunk. / Látjátok, feleim, szemtekkkel, mik vagyunk. / Íme, por és hamu vagyunk." (*Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002*)